

MUHANDISLIK

& IQTISODIYOT

ijtimoiy-iqtisodiy, innovatsion texnik,
fan va ta'limga oid ilmiy-amaliy jurnal

№10

2025
oktyabr

Milliy nashrlar

OAK: <https://oak.uz/pages/4802>

05.00.00 – Texnika fanlari

08.00.00 – Iqtisodiyot fanlar

Google Scholar

OPEN ACCESS

ULRICHSWEB™
GLOBAL SERIALS DIRECTORY

Academic
Resource
Index
ResearchBib

ISSN
INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INTERNATIONAL CENTRE

CYBERLENINKA

OpenAIRE

ROAD

INDEX
INTERNATIONAL
COPERNICUS

BASE

Crossref

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

РЭУ.РФ
РОССИЙСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ Г.В. ПЛЕХАНОВА
ТАШКЕНТСКИЙ ФИЛИАЛ

muhandislik & iqtisodiyot

ijtimoiy-iqtisodiy, innovatsion texnik,
fan va ta'limga oid ilmiy-amaliy jurnal

*Elektron nashr,
135 sahifa, oktyabr, 2025-yil.*

Bosh muharrir:

Zokirova Nodira Kalandarovna, iqtisodiyot fanlari doktori, DSc, professor

Bosh muharrir o'rinbosari:

Shakarov Zafar G'afarovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD, dotsent

Tahrir hay'ati:

Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'z FA akademigi, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Sharipov Kongratbay Avezimbetovich, texnika fanlari doktori, professor

Maxkamov Baxtiyor Shuxratovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

Turayev Bahodir Xatamovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Nasimov Dilmurod Abdulloyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Allayeva Gulchexra Jalgasovna, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Arabov Nurali Uralovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Maxmudov Odiljon Xolmirzayevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Xamrayeva Sayyora Nasimovna, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bobonazarova Jamila Xolmurodovna, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Irmatova Aziza Baxromovna, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bo'taboyev Mahammadjon To'ychiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Shamshiyeva Nargizaxon Nosirxuja kizi, iqtisodiyot fanlari doktori, professor,

Xolmuxamedov Muhsinjon Murodullayevich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Xodjayeva Nodiraxon Abdurashidovna, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Amanov Otabek Amankulovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Qurbonov Samandar Pulatovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Zikriyoyev Aziz Sadulloyevich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tabayev Azamat Zaripbayevich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sxay Lana Aleksandrovna, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ismoilova Gulnora Fayzullayevna, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Djumaniyazov Umrbek Ilxamovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Kasimova Nargiza Sabitdjanovna, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Kalanova Moxigul Baxritdinovna, dotsent

Ashurzoda Luiza Muxtarovna, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sharipov Sardor Begmaxmat o'g'li, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sharipov Botirali Roxataliyevich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor

Tursunov Ulug'bek Sativoldiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Bauyetdinov Majit Janizaqovich, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti, PhD

Botirov Bozorbek Musurmon o'g'li, Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Sultonov Shavkatjon Abdullayevich, Kimyo fanlari doktori, (DSc)

Jo'raeva Malohat Muhammadovna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

muhandislik & iqtisodiyot

ijtimoiy-iqtisodiy, innovatsion texnik,
fan va ta'limga oid ilmiy-amaliy jurnal

- 05.01.00 – Axborot texnologiyalari, boshqaruv va kompyuter grafikasi
- 05.01.01 – Muhandislik geometriyasi va kompyuter grafikasi. Audio va video texnologiyalari
- 05.01.02 – Tizimli tahlil, boshqaruv va axborotni qayta ishlash
- 05.01.03 – Informatikaning nazariy asoslari
- 05.01.04 – Hisoblash mashinalari, majmualari va kompyuter tarmoqlarining matematik va dasturiy ta'minoti
- 05.01.05 – Axborotlarni himoyalash usullari va tizimlari. Axborot xavfsizligi
- 05.01.06 – Hisoblash texnikasi va boshqaruv tizimlarining elementlari va qurilmalari
- 05.01.07 – Matematik modellash
- 05.01.11 – Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt
- 05.02.00 – Mashinasozlik va mashinashunoslik
- 05.02.08 – Yer usti majmualari va uchish apparatlari
- 05.03.02 – Metrologiya va metrologiya ta'minoti
- 05.04.01 – Telekommunikatsiya va kompyuter tizimlari, telekommunikatsiya tarmoqlari va qurilmalari. Axborotlarni taqsimlash
- 05.05.03 – Yorug'lik texnikasi. Maxsus yoritish texnologiyasi
- 05.05.05 – Issiqlik texnikasining nazariy asoslari
- 05.05.06 – Qayta tiklanadigan energiya turlari asosidagi energiya qurilmalari
- 05.06.01 – To'qimachilik va yengil sanoat ishlab chiqarishlari materialshunosligi
- 05.08.03 – Temir yo'l transportini ishlatish
- 05.09.01 – Qurilish konstruksiyalari, bino va inshootlar
- 05.09.04 – Suv ta'minoti. Kanalizatsiya. Suv havzalarini muhofazalovchi qurilish tizimlari
- 10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik
- 10.00.04 – Yevropa, Amerika va Avstraliya xalqlari tili va adabiyoti
- 08.00.01 – Iqtisodiyot nazariyasi
- 08.00.02 – Makroiqtisodiyot
- 08.00.03 – Sanoat iqtisodiyoti
- 08.00.04 – Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti
- 08.00.05 – Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
- 08.00.06 – Ekonometrika va statistika
- 08.00.07 – Moliya, pul muomalasi va kredit
- 08.00.08 – Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
- 08.00.09 – Jahon iqtisodiyoti
- 08.00.10 – Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
- 08.00.11 – Marketing
- 08.00.12 – Mintaqaviy iqtisodiyot
- 08.00.13 – Menejment
- 08.00.14 – Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
- 08.00.15 – Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
- 08.00.16 – Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
- 08.00.17 – Turizm va mehmonxona faoliyati

Ma'lumot uchun, OAK

Rayosatining 2024-yil 28-avgustdagi 360/5-son qarori bilan "Dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etishga tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxati"ga texnika va iqtisodiyot fanlari bo'yicha "Muhandislik va iqtisodiyot" jurnali ro'yxatga kiritilgan.

Muassis: "Tadbirkor va ishbilarmon" MChJ

Hamkorlarimiz:

1. Toshkent shahridagi G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti
2. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
3. Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" milliy tadqiqot universiteti
4. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti
5. Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
6. Toshkent davlat transport universiteti
7. Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
8. Toshkent kimyo-texnologiya universiteti
9. Jizzax politexnika instituti

MUNDARIJA

JAHON MOLIYA TIZIMIDA “YASHIL” MOLIYALASHTIRISHNI RIVOJLANISHINING MUAMMOLARI VA SHARTLARI	12
Quliyev Begimqul Melikovich	
EKOLOGIK MIGRANTSIYANI MINTAQAVIY MIQYOSDA MUVOFIQLASHTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI	18
Bahtiyor Ismoilov Ulug‘bek o‘g‘li, Kadirova Zulayxo Abduxalimovna	
O‘ZBEKISTONDA BANK XIZMATLARINI RAQAMLASHTIRISH HOLATI	25
Davletova Nilufar Tulanovna	
EKONOMETRIK MODELLASHTIRISHDA MINTAQANI IQTISODIY RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI	30
Qodirov Farrux Ergash o‘g‘li	
SUV RESURLARIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING XORIJ TAJRIBASI	37
Kadixodjayeva Nilufar Raxmatullayevna	
PECULIARITIES OF THE IRRIGATION WATER DELIVERY PAYMENT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN	41
Muminov Sherzod Kholmiraevich	
MAHALLIY XOMASHYO BAZASIDAN FOYDALANISH ORQALI ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINI KAMAYTIRISH YO‘LLARI	46
Sultanov Dilshod Normamatovich	
IQTISODIYOTI RIVOJLANGAN DAVLATLARDA INSON KAPITALIGA INVESTITSİYALARNI JALB QILISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	50
Akhmadaliyeva Nikholakhon	
O‘QITUVCHILAR VA TALABALAR UCHUN INNOVATSION TA’LIM DASTURLARINI ISHLAB CHIQISHDA XALQARO STANDARTLARGA MOSLASHUV MEXANIZMLARI	62
Yuldashev Iskandar Bahromovich	
YER QA’RIDAN FOYDALANGANLIK UCHUN SOLIQLARNING ILMIY-TADQIQOTLAR SHARHI	68
Zoxidov Ismatjon Yunusjon o‘g‘li	
RESPUBLIKA IQTISODIY TARAQQIYOTIDA OLIY TA’LIMNI MODERNIZATSIYA QILISH VA INVESTITSIYA JOZIBADORLIGINING O‘RNI	74
Jonuzokov Mirzabek Kulmamatovich	
DAVLAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI MUSTAHKAMLASHDA SIYOSIY INSTITUTLARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH STRATEGIYALARI	80
O. Nurmuradov	
ICHKI AUDIT SAMARADORLIGINI BAHOLASH MEZONLARI VA BUXGALTERIYA MA’LUMOTLARINING ICHKI AUDIT JARAYONIDA EKONOMETRIK MODELLASHTIRISHNING AHAMIYATI	85
Xamidov Javoxir Shavkat o‘g‘li, Muxitdinov Shoxijaxon Xudoyor o‘g‘li	
XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB ETISHNING MOLIYAVIY MEXANIZMLARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI	90
Xuramov Zafar Rajabaliyevich	
KORPORATIV TUZILMALARDA INVESTITSION JOZIBADORLIKNI TA’MINLASHNING AHOLI DAROMADLARINI OSHIRISHDAGI ROLI	95
Qurbonov Javlonbek Jurabekovich, Raxmatov Faxriddin Xasanovich	

GLOBAL RIVOJLANISH JARAYONIDA SUG'URTA XIZMATLARINI ISLOH QILISH MASALALARI.....	99
<i>Xushmuradov Oman, Ismoilov Sherzod Ismoil o'g'li</i>	
DORIVOR O'SIMLIKLARNI QAYTA ISHLASHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI	103
<i>Usmonov Mirg'ulom Xoshim o'g'li</i>	
BARQAROR IQTISODIY O'SISHGA ERISHISHDA SUN'IY INTELLEKT TIZIMLARINI QO'LLASH METODOLOGIYASINING AHAMIYATI	109
<i>Nasrulloev Hayotjon Xabibulloevich</i>	
НЕЙРОИНТУИТИВНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ФАКТОР КОНКУРЕНТНОГО ПРЕИМУЩЕСТВА НА РЫНКЕ ТРУДА.....	115
<i>Ягудин Дмитрий Рустамович</i>	
RESURSLARNI SOLIQQA TORTISHGA OID TADQIQOTLARNING NAZARIY TAHLILI.....	123
<i>Nasimdjano Yunusjon Zoxidovich</i>	
SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATINI MUVOFIQLASHTIRISH: XULQ-ATVOR IQTISODIYOTI VA PROGRESSIV TARIFLARNI LOYIHALASH	129
<i>Abduraimova Nigora Abdugapparovna</i>	

SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATINI MUVOFIQLASHTIRISH: XULQ-ATVOR IQTISODIYOTI VA PROGRESSIV TARIFLARNI LOYIHALASH

Abduraimova Nigora Abdugapparovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

Email: abduraimova_nigora2020@mail.ru

Annotatsiya: Maqola chiziqli bo'lmagan tariflarning turli xil imtiyozlar, axborot assimetriyasi va cheklangan ratsionallik sharoitida soliq to'lovchilarning xatti-harakatlarini muvofiqlashtirish vositasi sifatidagi talqinini asoslaydi. Turli daromad darajalarida "stavka – nazorat qilish ehtimoli – sanksiya – hisobot berish qulayligi" parametrlarining muvofiqlashtirilgan tuzatilishi jazo choralarini haddan tashqari kuchaytirmasdan, individual kutishlarni vijdonli xatti-harakatlarning asosiy usullariga o'zgartirishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: soliq, xulq-atvor iqtisodiyoti, soliq stavkalarining tabaqalanishi, progressiv shkala, soliq intizomi, hisobotning soddaligi indeksi (S), oldindan to'ldirilgan deklaratsiyalar, "ishonch zinapoyasi", soliq farqi, soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish.

Abstract: The article substantiates the interpretation of progressive tariffs as a means of coordinating taxpayer behavior in conditions of different preferences, information asymmetry, and bounded rationality. It is shown that coordinated adjustment of the parameters "rate – probability of control – sanction – ease of reporting" at different income levels can change individual expectations to the main methods of conscientious behavior without excessively strengthening penalties.

Key words: tax, behavioral economics, tax rate differentiation, progressive scale, tax discipline, reporting simplicity index (S), pre-filled declarations, "trust ladder", tax gap, digitalization of tax administration.

Аннотация: В статье обосновывается интерпретация нелинейных налоговых пошлин как средства координации поведения налогоплательщиков в условиях различных предпочтений, информационной асимметрии и ограниченной рациональности. Показано, что скоординированная корректировка параметров «ставка – вероятность контроля – санкция – простота предоставления отчетности» при разных уровнях дохода может изменить индивидуальные ожидания относительно основных методов добросовестного поведения без чрезмерного ужесточения штрафных санкций.

Ключевые слова: налог, поведенческая экономика, дифференциация налоговых ставок, прогрессивная шкала, налоговая дисциплина, индекс простоты предоставления отчетности (S), предварительно заполненные декларации, «лестница доверия», налоговый разрыв, цифровизация налогового администрирования.

KIRISH

Soliq siyosatida ortiqcha yuklarni kamaytirish bilan birga budjet daromadlarining barqarorligini ta'minlash daromadlari juda xilma-xil bo'lgan va tez o'zgaruvchan institutsional muhitga ega mamlakatlarda asosiy muammo hisoblanadi. An'anaviy "deterministik" mantiq (stavka, jarimalar, audit ehtimoli) halol to'lov standartlari, idrok etilgan adolat, qoidalarning kuchli ta'siri hamda chegaralarning "markaziy nuqtalari" kabi xatti-harakatlar kanallarini to'ldirishni talab qiladi. Aynan shu kanallar chorrahasida individual qarorlarni ixtiyoriy rioya qilishning barqaror namunalari aylantirish imkonini beruvchi muvofiqlashtirish mexanizmi shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, progressiv tariflarni ishlab chiqish faqat qayta taqsimlash vazifasigina emas, balki davlat va soliq to'lovchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning bashorat qilinadigan usullarini tashkil etish funktsiyasini ham bajaradi.

Xulq-atvor iqtisodiyoti bevosita inson psixologiyasi, hissiyoti va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiyotdir. Ya'ni, odamlar o'zlari muntazam foydalanib kelayotgan xizmat turlaridan, banklardan foydalanadilar va murakkab hamda yangi qarorlar qabul qilishdan qochadilar.

Xulq-atvor nazariyasi tarixan yangi fan yo'nalishi bo'lib, u iqtisodiy nazariyaning metodologik tamoyillari, zamonaviy kognitiv hamda ijtimoiy psixologiya yutuqlarini o'zida mujassam etgan, shuningdek, inson xatti-harakatlarini o'rganishda yangi istiqbollarni ochish nuqtayi nazaridan paradoksal ko'rinadigan hodisalarni tushuntirish imkonini beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Xulq-atvor iqtisodiyotining aynan O'zbekiston hududida tutgan o'rniga ham alohida to'xtalish lozim. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-iyuldagi PF-6019-son Farmoni asosida joriy etilgan "2020–2024-yillarda tovar va moliya bozorlarida raqobatni rivojlantirish strategiyasi"da keltirilgan "xulq-atvor iqtisodiyoti (behavioral economics) tamoyillariga asoslangan tovar va moliya bozorlarini tahlil qilish vositalarini joriy etish" masalasi ustuvor vazifa sifatida ta'kidlab o'tilgan [1].

D. Kahneman moliyaviy qarorlarni qabul qilishda ehtiyotkorlik zarurligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, moliyaviy tizim haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lmagan shaxslar, masalan, nafaqa yoshidagi fuqarolar, qaysi aksiyalarni sotib olish haqida qaror qabul qilganda, bu jarayon xavfli bo'lmasa ham, ular buni riskli deb qabul qiladilar. "Individual investorlarning ishonchli ekanligi haqidagi taxmin jiddiy xatolarga va noxush oqibatlariga olib kelishi mumkin" [2, 111-bet], – deya fikr bildiradi u.

D. Kahneman Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan "Istiqbol nazariyasi" orqali insonlarning xavf-xatar sharoitida, ayniqsa moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonida qanday fikrlashlarini o'zgartirishni taklif etgan [2].

E. Maksimilian esa shunday deydi: "Hozirgacha iqtisodiy soha ko'pincha iste'molchilarning xatti-harakati bo'yicha oddiy, tavsiflovchi ma'lumotlardan foydalangan. Amaliy xulq-atvor fanining kuchi esa hozirgi kunga qadar deyarli qo'llanilmagan. Bu esa iqtisodiyot uchun yangi mijozlar tajribasi va sezilarli daromad salohiyatini ochib beradi" [3, 85-bet].

A. A. Kasimovning ta'kidlashicha, "xulq-atvor iqtisodiyoti psixologiya va iqtisodiyotning sintezi bo'lib, inson psixologiyasi hamda bozor agentlarining iqtisodiy xatti-harakatlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi. Uning asosiy yo'nalishlari iste'molchi xulq-atvorining turli modellarini, firmalar faoliyatini va inson mehnatini tahlil qilish, shuningdek, ratsional iqtisodiyotda sodir bo'lmaydigan psixologik, psixofiziologik va neyrofiziologik hodisalarni hisobga olishga qaratilgan" [4, 54-bet].

A. Tverskiy bilan birgalikda ular insonlarning, birinchi navbatda, kommunal xizmatlar yoki iqtisodiy voqealarni oldindan ko'ra oluvchi emas, balki daromadlar va yo'qotishlar nuqtayi nazaridan o'zgarishlarga munosabat bildiruvchi subyektlar ekanini aniqlagan. "Daromad va yo'qotishlar qisqa muddatli bo'ladi" [5, 47-bet], – deydi u. Biroq ular hissiy reaksiyalar ta'siri ostida shakllanadi va bu holat qabul qilinayotgan qarorlar sifatiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqola soliq to'lovchilar faoliyatini muvofiqlashtirish, xulq-atvor iqtisodiyoti hamda progressiv tariflarni loyihalash vazifalarini tahlil etadi va mazkur yo'nalishda tadqiqot olib borgan iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari o'rganilgan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tahlil, adabiyotlar qiyosiy tahlili hamda farazni asoslash usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Optimal nochiziqli soliqqa tortishning klassik modellari mahsuldorlik haqidagi shaxsiy ma'lumotlarga tayanadi va mehnatni rag'batlantirish hamda qayta taqsimlash maqsadlari o'rtasida murosaga erishishni ko'zlaydi. Shu bilan birga, xulq-atvorga rioya qilish bo'yicha adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, hisobot berish qarorlari nafaqat stavkalar va kutilayotgan jazolarga, balki tartibga soluvchi kutishlarga, ma'muriyatga bo'lgan ishonchga hamda hisobot berishdagi kognitiv yuklamaga bog'liqdir. Natijada, tariflar va tartiblarni loyihalash muvofiqlashtiruvchi rol o'ynaydi: aniq belgilangan chegaralar, shaffof "o'yin qoidalari" va soddahisobot interfeyslari ko'pchilikning taxminlari jamlanadigan markazni yaratadi. Bu esa rejimlar chegarasidagi noaniqlik va siyosiy tebranishlarni kamaytiradi.

Xulq-atvor iqtisodiyotining bank sohasidagi asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

Imkoniyat narxi. Insonlar pulni cheklanmagan darajada sarflashga moyil, biroq xulq-atvor iqtisodiyoti shuni ta'kidlaydiki, agar inson biror xizmat yoki tovarni iste'mol qilish uchun mablag' ajratgan bo'lsa, u bu mablag'ni boshqa maqsadlarda ishlata olmaydi. Bu jihat ham bank, ham mijoz uchun muhim ahamiyatga ega.

Ishonchlilik. Inson ongining murakkabligi uni to'liq tushunishni mushkul qiladi. Masalan, agar foydalanuvchi onlayn tranzaksiya amalga oshirmoqchi bo'lsa, u albatta o'ziga ishonchli deb bilgan bank orqali buni bajaradi. Ammo agar bank haqida noto'g'ri ma'lumotlar tarqalsa yoki ishonch suiste'mol qilinsa, mijoz ongli ravishda bu bank xizmatidan voz kechadi. Shu sababli inson psixologiyasini to'g'ri anglash banklar uchun juda muhimdir.

Tavakkalchilik. Ko'pchilik insonlar kutilmagan xavf va risklardan qo'rqib, o'z mablag'larini investitsiya yoki depozitlarga jalb qilishdan tiyiladi. Shu bois moliyaviy vositachilar o'z mahsulot va xizmatlarini inson psixologiyasiga mos darajada ishlab chiqishi zarur.

Cheklangan e'tibor sharoitida soliq rejimining ustuvorligini oshirish — oldindan to'ldirilgan deklaratsiyalar, soliq kalkulyatorlari, standart takliflar va takroriy fikr-mulohazalar orqali — tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi hamda ichki muvofiqlikni kuchaytiradi. Taqqoslanadigan guruhlarining odatiy xatti-harakatlarini ta'kidlaydigan aloqa strategiyalari qo'llab-quvvatlovchi ta'sir ko'rsatadi. Bunday xabarlarini shaxsiy hisoblar va bildirishnomalarga kiritish qoidalarining qonuniyligini oshirib, ijro xarajatlarini ko'paytirmasdan kutilgan natijalarni moslashtiradi.

Nihoyat, "ishonch zinapoyasi" — hisobot berishning soddalashtirilgan rejimlari hamda soliq to'lovchilar uchun kamroq tez-tez o'tkaziladigan tekshiruvlar — muvofiqlikni uzoq muddatli strategiyaga aylantiradi va ko'p davrli ufqda halol xatti-harakatlarning ehtimoliy daromadini oshiradi.

Progressiv shkala — bu shunchaki tariflar to'plami emas, balki qarorlar qabul qilish uchun bashorat qilinadigan muhitni shakllantiruvchi qatlamlar xaritasidir. Bunda har bir daromad darajasida to'rtta komponentni muvofiqlashtirish tavsiya etiladi:

- maksimal stavka;
- audit rejimi;
- kutilayotgan jarima darajasi;
- hisobotning soddaligi indeksi (S).

Kam daromadli guruhlar uchun o'rtacha ijroga ega bo'lgan, lekin yuqori S darajasi ustuvor ahamiyatga ega bo'ladi. Bu holatda oddiy tartiblar va do'stona muloqot yuqori stavkalariga nisbatan ixtiyoriy to'lov uchun kuchliroq rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

O'rta daromadli guruhlar uchun asosiy e'tibor aniq shakllar va prognoz qilinadigan fikr-mulohazalar muddatlarini saqlab, xavf profillarini maqsadli tekshirishga qaratiladi.

Yuqori daromad guruhlarida esa strategik rejalashtirishni yuqori baholaydilar. Shu bois barqaror qoidalar, to'g'ridan-to'g'ri ajratmalar va amalga oshirishning bashorat qilinadigan ehtimoli, shuningdek, qochishga qarshi qoidalar bilan mustahkamlash zarur. Bu tajovuzkor soliq arbitrajiga bo'lgan rag'batlarni kamaytiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "daromad deklaratsiyasiga soliq tekshiruvidan o'tish ehtimolining ta'siri soliq stavkasi ta'siridan ancha kuchliroqdir" [6, 91-bet]. Bu esa fiskal eskalatsiyaga nisbatan kalibrlangan nazoratning ustuvorligini va boshqaruvning xizmat yo'nalishidagi samaradorligini asoslaydi.

Shaxsiy daromad solig'ining progressiv shkalasiga qaytish oqibatlarini amaliy baholashda soliq agentlarining ustun roli va ma'muriyatning rivojlanishi bilan "soliq to'lashdan bo'yin tovlashning xulq-atvor reaksiyasi budjet oqibatlari nuqtayi nazaridan ahamiyatli bo'lmasligi" isbotlangan. Ya'ni, aloqa va boshqaruvning to'g'ri konfiguratsiyasi bilan ko'p tezlikli rejimga o'tish "soya" iqtisodiyotining sezilarli kengayishiga olib kelmaydi.

A. A. Kasimov soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish tahlilida "innovatsion raqamli texnologiyalar tizimni takomillashtirish va yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash vositasidir" [4, 65-bet] deya ta'kidlaydi. Uning fikricha, optimal soliq yuki ustida ishlash o'sishni rag'batlantiruvchi va fiskal maqsadlarni muvofiqlashtiruvchi daraja sifatida "taxminan 19%" etalonni ko'rsatadi.

Turli manbalar va kontekstlardan foydalangan holda olingan ushbu natijalar yagona xulosaga olib keladi: barqaror muvofiqlik yagona stavka orqali emas, balki muvofiqlashtirilgan institutlar majmui orqali belgilanadi.

Birinchidan, "silliqlik" zarur — qatlam chegaralarini kesib o'tishda alohida farovonlik yo'qotishlarini oldini olish uchun imtiyozlar va chegirmalarni bosqichma-bosqich kamaytirish orqali chegara effektlarini yumshatish kerak.

Ikkinchidan, barqaror va aniq "qatlam xaritasi" talab qilinadi: oldindan belgilangan chegaralar, ularni qayta ko'rib chiqish uchun shaffof mantiq (inflyatsiya yoki o'rtacha ish haqi asosida indeksatsiya), aniq hisobot shakllari kognitiv va strategik xarajatlarni minimallashtiradi.

Uchinchidan, eng muhim jihat — ijro va xizmat ko'rsatishdagi simmetriya. Maqsadli auditlar tavakkalchilik skriningi asosida tashkil etilishi lozim, biroq xizmat ko'rsatishning soddalashtirilishi — ma'lumotlarni oldindan to'plash, ruxsat etilgan xarajatlar kalkulyatorlari va tezkor tushuntirish kanallari orqali amalga oshiriladi.

To'rtinchidan, standart aloqalar (tartibga soluvchi xabarlar, shaxsiy eslatmalar) va ommaviy ko'rsatkichlar (stol tekshiruvi uchun o'rtacha vaqt — N kun) bashorat qilish hamda muvofiqlashtirishni kuchaytiradi.

Hisobotning soddaligi indeksi (S) boshqariladigan parametr sifatida e'tirof etiladi. S ma'lum bir qatlam uchun soliq tartib-qoidalarining murakkabligi va ravshanligini ifodalaydi: maydon hajmi, oldindan to'ldirish tezligi, topshirishdan oldingi bosishlar soni, o'rtacha javob vaqti hamda xatolik darajasi shular jumlasidandir. S ko'rsatkichi oshgan sari ixtiyoriy to'lov ehtimoli ortadi va soliq stavkalariga sezgirlik kamayadi, ayniqsa past va o'rta daromadli guruhlar orasida. S ni oshiruvchi siyosiy chora-tadbirlar (ma'lumotlar bazasining integratsiyasi, mashina arifmetik tekshiruvlari, kontekstli takliflar) audit hajmining teng o'sishiga qaraganda kamroq xarajat talab qiladi va vijdonli soliq to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlarni buzmaydi.

Raqamli infratuzilmasi faol rivojlanayotgan O'zbekiston uchun S ko'rsatkichini oshirish biznesga yukni orttirmasdan soliq farqini kamaytirishning tabiiy kanali sifatida e'tirof etiladi [7, 98-bet].

Empirik natijalarga ko'ra, auditorlik resurslarini kutilayotgan qarzdorligi yuqori hamda soliq ma'naviyati past bo'lgan qatlamlar foydasiga qayta taqsimlash, shu bilan birga "ishonchli" soliq to'lovchilar yukini kamaytirish oqilona yechim hisoblanadi. Qat'iy javob muddatlari, audit uchun aniq mezonlar va ochiq qoidalar bilan birgalikda "silliq" chegaralar hamda yuqori S qiymatlari uzoq muddatli muvofiqlikni ta'minlab, opportunistik xatti-harakatlarni laboratoriya va kvazi-eksperimental modellar darajasida kamaytiradi [8, 93-bet].

Stratifikatsiyaning muvofiqlashtiruvchi ta'sirini sinovdan o'tkazish uchun uchta loyiha qo'llaniladi. Daromad chegaralaridagi regressiya uzluksizligi o'z vaqtida to'lov ehtimoli, qarz miqdori va da'vo qilingan ajratmalar zichligi bo'yicha lokal o'zgarishlarni aniqlashga imkon beradi, bu esa "chegara"dagi manipulyatsiyani nazorat qilish imkoniyatini beradi. Yangi qatlamlarni bosqichma-bosqich joriy etish, oldindan to'ldirish xizmatlari va sektoral xavf bahosi asosida farqlarni tahlil qilish doimiy omillarni inobatga olgan holda dinamik o'rtacha effektlarni olishga yordam beradi. Ma'muriy ma'lumotlarga (deklaratsiyalar, tekshiruv hisobotlari, elektron jurnallar) asoslangan mikropanellar muvofiqlik va qochish o'rtasidagi individual tanlovlarning tarkibiy modellarini, shu jumladan xatti-harakat parametrlarini (masalan, auditning subyektiv ehtimoli) va S ko'rsatkichini shakllantirishga imkon beradi.

Raqamlashtirish soliq ma'muriyatchiligi infratuzilmasini jadal o'zgartirayotgan O'zbekiston sharoitida S ning qo'shimcha ta'siri onlayn nazorat-kassa mashinalarini joriy etish, oldindan to'ldirilgan deklaratsiyalar hamda bank ma'lumotlari integratsiyasini tahlil qilish orqali aniqlanadi [8, 56-bet].

Agar loyiha adolatli deb baholansa, rivojlanishni muvofiqlashtirish afzalliklari kuchayadi. Bunga erishish uchun quyidagilar muhim:

- yuqori chegaralarni davlat tovarlari bilan aniq bog'lash (ta'lim va sog'liqni saqlashni maqsadli moliyalashtirish);

- boshqaruv sifati bo'yicha doimiy hisobot yuritish (xatolar sonini va tekshiruv muddatlarini kamaytirish);

- retrospektiv qoidalarni o'zgartirishga yo'l qo'ymaslik.

"O'yin qoidalarini"ning bashorat qilinishiga ishonch shunchaki axloqiy masala emas, balki muvofiqlashtirilgan muvozanatning asosi bo'lib, bu sharoitda ko'pchilik rioya etishni afzal ko'radi, chunki ular boshqalardan ham xuddi shunday xatti-harakatni kutishadi. Shuning uchun:

- masshtabni qatlamlar to'plami sifatida emas, balki chegara, ajratma, S-metrikalar, nazorat rejimlari va indeksatsiya qatlamlarining "yo'l xaritasi" sifatida ishlab chiqish;

- muvofiqlik tarixi barqaror bo'lgan soliq to'lovchilar uchun soddalashtirilgan hisobot va kamroq tekshiruvlardan iborat "ishonch zinapoyasi"ni joriy etish;

- shaxsiylashtirilgan xizmatlarni tatbiq etish (kalkulyatorlar, kontekstli maslahatlar, "yumshoq" eslatmalar);

- daromadlarni qayta taqsimlash uchun rag'batlarni kamaytirish maqsadida chegarani to'g'ridan-to'g'ri kamaytirish orqali tekislashni ta'minlash;

- boshqaruv organlari uchun tartibga soluvchi slaydlar va erishilgan natijalarni muntazam nashr etish, shu orqali muvofiqlik kutilmalarini mustahkamlash zarur.

Nazorat va hisobot parametrlarining ortiqcha aniqligi tranzaksiya va ma'muriy xarajatlarning oshishiga, shuningdek soliq to'lovchilar va xodimlarning kognitiv yuklamasining ortishiga olib keladi. Shu bois empirik asoslangan tabaqalanish darajasini aniqlashda muvozanat zarur, bunda ma'lumotlarning qiymati uni saqlash xarajatidan kam bo'lmasligi kerak.

Normativ dizayn mantig'idan ko'rinib turganidek, haddan tashqari tafsilotli tizim moslashuvchan xatti-harakatlarni keltirib chiqaradi: xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatni kamroq kuzatiladigan segmentlarga o'tkazadilar, soliq shaffofligi past bo'lgan tashkiliy shakllardan foydalanadilar va rejimlar o'rtasida arbitrajga murojaat qiladilar.

Bunday ta'sirlarni kamaytirish uchun muvofiqlik arxitekturasini qayta sozlash lozim:

- chegara qoidalarini takomillashtirish;

- oldini olishga qaratilgan standartlarni aniqlash;

- bashorat qilinadigan audit tanlash algoritmlarini joriy etish;

- daromadlarni qayta taqsimlashga olib keluvchi rag'batlarni kamaytiruvchi, lekin nazorat va sanksiyalar o'rtasida muvozanatni saqlovchi tizim yaratish.

Natijada, tabaqalanishning optimal chuqurligi qatlamlar soni bilan emas, balki nazorat, shaffoflik va xatti-harakatlarni prognoz qilish o'rtasidagi barqaror muvozanat bilan belgilanadi. Nihoyat, S ko'rsatkichining ta'siri raqamli infratuzilmaning sifati va institutlarga bo'lgan ishonch darajasiga bevosita bog'liq. Ishonch pasayganda, muvofiqlashtirish mexanizmi zaiflashadi va bu holatda foiz stavkasi hamda sanksiyalar ortiqcha yuk sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Soliq to'lovchilar faoliyatini muvofiqlashtirish alohida parametrlar emas, balki qoidalar, xizmatlar va signallarning izchil ekotizimi natijasidir. Bunday ekotizimda progressiv tariflar institutsional xarita sifatida namoyon bo'ladi va uning atrofida iqtisodiy taxminlar shakllanadi. Barqaror "qatlam xaritasi", yuqori hisobot soddaligi indeksi hamda maqsadli audit o'rtasida muvozanat ta'minlanadi, bu esa ixtiyoriy rioya qilishni ko'pchilik uchun ustun strategiyaga aylantiradi va nisbatan kichik ortiqcha yuk bilan fiskal maqsadlarga erishish imkonini beradi. Ushbu tizim progressiyani nafaqat qayta taqsimlash mexanizmi, balki iqtisodiy subyektlarning xatti-harakatlarini barqaror muvofiqlashtirish vositasi sifatida ham talqin etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-iyuldagi "Raqobat muhitini yanada rivojlantirish va iqtisodiyotdagi davlat ishtirokini qisqartirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PF-6019-son [Farmoni](https://lex.uz/ru/docs/-4887654). <https://lex.uz/ru/docs/-4887654>
2. Daniel Kahneman. Thinking, fast and slow. Farrar, Straus and Giroux. New York, 2013. – 286–289 b.
3. Maksimilian E. Misbehaving: the making of behavioral economics. W. W. Norton & Company. New York, 2015. – 34–36 b.
4. Kasimov A.A. Xulq-atvor iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot – matbaa uyi", 2022. – 30–31 b.
5. Tversky, A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. Econometrica, 1979. 47(2), 263–291
6. Абдурахмонов Қ.Х, Холмұминов Ш.Р. "Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси". Тошкент – 2004 йил.
7. Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotda inson omili: shakllanishi, amal qilishi va faollashuvi –T., IIV. Akademiya, 2006.
8. Lutfullayeva N. Iqtisodiy psixologiya. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2021 116 b.

muhandislik **& iqtisodiyot**

ijtimoiy-iqtisodiy, innovatsion texnik,
fan va ta'limga oid ilmiy-amaliy jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz Hakimov

Musahhih: Zokir Alibekov

Sahifalovchi va dizayner: Iskandar Islomov

2025. № 10

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Muhandislik va iqtisodiyot" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

"Muhandislik va iqtisodiyot" jurnali 26.06.2023-yildan
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
№S-5669245 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.
Litsenziya raqami: №095310.

**Manzilimiz: Toshkent shahri Yunusobod
tumani 15-mavze 19-uy**

+998 93 718 40 07

<https://muhandislik-iqtisodiyot.uz/index.php/journal>

t.me/yait_2100